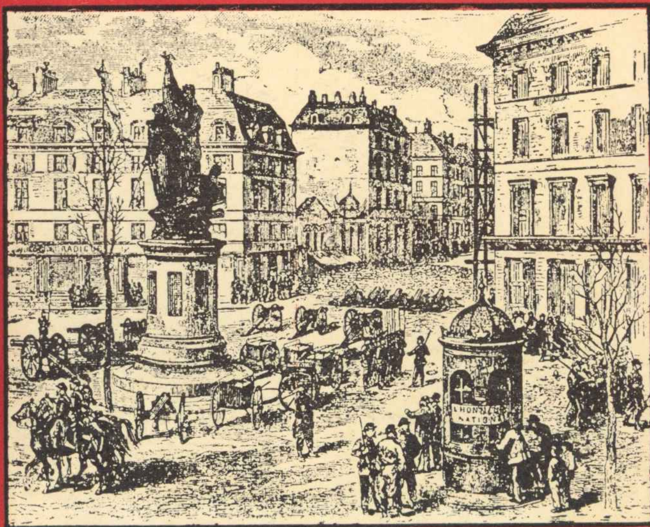
М. БОРИСОВ

VIVE LA COMMUNE

М. БОРИСОВ

„VIVE LA COMMUNE!“

ПОВІСТЬ З ЕПОХИ 1871 РОКУ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1928

Бібліографічний опис та шифри для бібліотечних каталогів на цю книгу вміщено в „Літописі Українського Друку“ та „Картковому репертуарі“ Української Книжкової Палати.

Випустило
ВИДАВНИЦТВО „КУЛЬТУРА“
ДЕРЖТРЕСТУ „КИЇВ-ДРУК“
за замовленням
ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА УКРАЇНИ

Укрголовліт № 1063 (711)
Держтрест „Київ-Друк“
6-а друк., вул. Леніна 19
Зам. № 1238—5000

ПОЯСНЕННЯ.

Паризька комуна є перша велика подія в героїчній боротьбі пролетаріяту з її найлютішим ворогом — буржуазією. Як-же постала Комуна?

Французький імперіялізм в особі Наполена Малого (Наполеона III), пильно стежачи за своїм німецьким сусідою, за його розростовими економічними успіхами, 1870 року затіяв війну з прусаками. В такий спосіб французький імперіялізм розраховував зміцнити своє занепале фінансове становище та за одним заходом припинити й хвилю робітничого руху у Франції.

Проте, війна ще дужче захитала прогнилий наполеонівський режим і закінчилась ганебною поразкою. Тоді буржуазія зробила спробу покласти витрати війни на пролетаріят. Але французький пролетаріят вийшов з революційних боїв 1830 й 1848 років із зміцнілою класовою свідомістю; після перемоги німецьких армій та повалення наполеонівської системи визиску й пригноблення він почав по-своєму боронити свої права.

4 вересня 1870 року узурпатора Наполеона було скинуто. Революцію зараз-же намагались використати в своїх інтересах різні групи, політикани, здекласовані елементи, то-що. Вони захопили владу і з-посеред себе виділили так званий «уряд національної оборони». Їхня одверта мета була — погубити революцію, добитися відновлення монархії, договоритись з ворогом і тримати в покорі робітничу класу.

28 січня 1871 року уряд національної оборони капітулював перед німцями і зробив спробу роззброїти пролетаріят. Але робітники Парижу, сповіщені про наміри свого ворога, утво-

рили робітничі батальйони і були напоготові. 18 березня буржуазія спробувала відібрати гармати в Національної Гвардії, що здебільша складалася з робітників, — але зазнала невдачі. Збройний пролетаріят опанував місто; салдати Національної Гвардії розстріляли катів пролетаріяту, найбільш ненавидних генералів Тома і Леконта. Негайно зорганізувався Центральний Революційний Комітет, який оголосив вибори в Комуну. «Уряд» утік до Версалю, що за 25 кілометрів від Парижу, і звідти почав організовувати контр-революцію.

По всій країні відгукнулись на перемогу паризького пролетаріяту. В Ліоні, Сен-Етьєні, Крезо, Марселі, Тулузі й Нарбоні робітники, наслідуючи приклад своїх братів, майже без усякого опору проганяли буржуазію й захоплювали міське управління.

Тимчасом Тьєр поспішав дати лад силам буржуазії, дезорганізованим панікою. Він послав усюди озброєне підкріплення і, скориставшись з непідготованости, нерішучости й відсутности звязку між пролетаріятом різних міст, відібрав одно по одному захоплені міські управління.

Після втечі уряду в Версаль, Тьєр поставив собі за мету цілком ізолювати Париж від инших революційних міст. Всю свою зненависть звернув він на столицю.

У квітні комунари почали наступ проти версальських загонів, маючи на меті розірвати їхнє залізне коло. Цю атаку було відбито з великими втратами для комунарів, а два з героїчних проводирів Комуни — Флуранс та Дюваль — були закатовані білими. В той самий час «уряд глитаїв», так називали тоді уряд Тьєра, почав пересправи з Бісмарком, погодивсь заплатити негайно перший внесок контрибуції і пристав на німецькі умови миру з тим, щоб Бісмарк послав на Париж армію з французьких полонених, що були в Німеччині.

Одержавши таку значну підтримку, версальці почали лобову атаку. Почалась невпинна стрілянина з гармат на місто. 7 квітня білі добули міст Нейлі. 9 травня вони досягли фортів Парижу, завойовуючи метр за метром територію, що її

комунари завзято боронили. 21 травня, через зраду коменданта форту, а також через те, що німці дозволили перейти білим через нейтральну зону, — версальці добулись у місто.

Тут почався запеклий опір, і боротьба набула нечуваної жорстокости. Білі палили, стріляли, кололи і салдатів, і беззбройних, і жінок, і навіть дітей.

Взята в такому аспекті історія Паризької комуни є історія першої великої поразки пролетаріяту. Уперше пролетаріят збройно бився за своє визволення по-своєму, як класова армія, не поєднана з жодним буржуазним угрупуванням.

Але значення Паризької комуни не тільки в цьому. Це перше зусилля робітничої класи, спрямоване на те, щоб змінити соціяльний лад, взявши у власні руки свою долю. Економічні та соціяльні заходи, які Паризька комуна змогла запровадити за короткий час своєї влади, мають дійсно класовий характер.

Робітників у Комуні була меншість; число їх не перебільшувало 25 та й ті належали до різних шкіл та угрупувань французьких соціялістів. Тінь Маркса й Першого Інтернаціоналу вже давала себе відчувати, але не досить сильно. Одною з найтяжчих помилок, яких допустилась Комуна, була її пасивність в перші дні по добутті влади. Коли-б, маючи 60.000 озброєних і досвідчених вояків, 20.000 рушниць, 1.200 гармат та иншу зброю, Комуна одразу-ж почала наступати, коли буржуазія тікала звомпивши, можливо, тоді доля Паризької комуни була-б инша або, принаймні, існувала довше.

Друга непоправна помилка Комуни була в тому, що вона не рушила трьох мільярдів франків, що переховувались у сейфах французького державного банку, як золотий запас буржуазії французької. Те, що Комуна дала можливість урядові Тьєра втекти в Версаль, також є величезний тактичний прогріх.

У боротьбі із своїм розлюченим ворогом комунари виявляли надмірну великодушність. Комуна здійснювала диктатуру з недостатньою твердістю. В неї не було часу очистити свої лави від усіх, хто примазався, послабляв та дезорганізовував

її роботу. Армією командували спочатку невмілі люди, а по тім — зрадники. Але, поряд з цим, вона мала й инших проводирів на другорядних посадах, героїзм яких є безперечний. Серед них було багато чужинців, як, приміром, угорець Френкель, поляки — Домбровський і Вроблевський, італійці — Ґарібальді, Сіпріані, Ля Сесілья, що віддали Комуні шпагу й серце. Дійсно, Комуна була перший уряд, що запрошував під свої прапори усіх чужинців, які бажали боротись за робітничу справу. Один з комунарів прекрасно сказав про це: «Прапор Комуни — це прапор всесвітньої республіки».

Від ран зроблених пролетаріятові поваленням Паризької комуни залишився слід на довгі роки. Але поразка ця не минула без користи; вона перекинула кладку до російської революції, і не дарма в Леніна, серед книг, які він читав у Швайцарії підчас свого вимушеного вигнання, була історія Паризької комуни. Помилки, що їх зробила Комуна, Ленін дослідив, щоб мати з того користь, і це відіграло свою ролю в перемозі російського пролетаріяту і ще відіграє свою ролю в остаточній перемозі пролетаріяту цілого світу.

Бісмарк (1815 — 1898)—князь; протягом багатьох років верховодив усією европейською політикою «кров'ю й залізом» (рядом кривавих війн). Створив і зміцнив у Німеччині монархічну владу.

Галіфе — генерал, що втопив у крові Паризьку комуну.

Камрад (фр. camerade) — товариш, друг.

Бланкі Луї-Огюст—славнозвісний французький революціонер і соціяліст. Починаючи від революції 1830 року брав участь у всіх паризьких повстаннях, бувши організатором і керівником їх. 37 років життя свого Бланкі просидів у в'язницях, і за це його прозвали «довічним в'язнем».

Двічі був засуджений на страту, замінену на довічне ув'язнення. Він ніколи не знав угодовства і вагань і був цілком відданий справі визволення трудящих. Бланкі не вбачав у пролетаріяті тієї сили, яка зможе переможно виступити проти буржуазії, і тому визнавав за найкращі методи боротьби змови з метою захопити політичну владу.

Делеклюз Луї-Шарль (1809 — 1871) — французький журналіст. Один з головних членів Комуни. За свої статті в заснованій ним газеті «La revolution democratique et la Liberte republicaine» був засуджений до $1^1/_2$ року ув'язнення, але втік до Англії. 1853 року, вернувшись у Францію, Делеклюз став діяльним членом таємних гуртків, але незабаром його піймали й заслали в Каєну, де він лишався до амнестії 1859 року. Наприкінці другої Імперії (імператор Наполеон III) Делеклюз видавав виразно опозиційну газету «Reveile» і знову багато разів підлягав ув'язненню і грошовим штрафам. Обраний 1871 року на члена Національних Зборів він незабаром відмовився від цього і зробився одним з найголовніших діячів Комуни. Підчас боїв з версальцями на барикадах його вбито.

Флуранс Густав (1838 — 1871) 1863 року посідав катедру фізіології в College de France, але через рік його звільнено з політичних причин. Брав участь у повстанні 1866 року на острові Криті проти турок. Був обраний на члена Національних Зборів Криту і посланий до Греччини уповноваженим від критських повстанців. 1868 року Флуранс вернувся в Париж, де брав діяльну участь у радикальній пресі і в активній політичній боротьбі проти Імперії. За цілий ряд виступів проти Імперії його арештовано 7-го грудня 1870 року, але 22 січня 1871 року повстанці його визволили. 10-го березня 1871 року заочно його засудили на страту. 26-го березня був обраний на члена Комуни. 3-го квітня вбито в боях з версальцями.

Варлен Луї-Ежень (1839 — 1871). Член Паризької комуни. З фаху палітурник. Від заснування Міжнародньої Спілки Робітників, як секретар французької секції з запалом провадив пропаганду. На Женевському конгресі 1866 року брав діяльну участь у редагуванні Статуту Спілки і трохи згодом приєднався до фракції колективістів. Підпавши разом з иншими членами спілки під судове переслідування, втік до Лондону. Переворот 4-го вересня 1870 року вернув його в Париж, де він, коли обложили Париж прусаки, командував

батальйоном Національної Гвардії. Після повстання 18-го березня Варлен підписав прокламацію Центрального Комітету. На виборах у Комуну був обраний на члена Комуни. 23 — 24 травня Варлена після довгого знущання розстріляли версальці на вулиці Розьєр.

Тьєр Луї-Адольф (1797 — 1877). Син марсельського крамаря, що розорився підчас революції. У Законодавчих Зборах 1849 — 51 року він був одним з проводирів монархістів і голосував за закон про початкову освіту, що віддавав школу в руки духівництву, і за закон, що обмежував загальне голосування. Республіка арештувала Тьєра і вислала з Франції 1851 року, але 1852 року йому дали дозвіл повернутись. Події 70 року створили йому популярність у провінції, бо він обставав за мир з Прусією, а провінція, що знемагала від війни, ненавиділа революційний Париж, що хотів продовжувати війну з прусаками, вбачаючи в них гнобителів волі нації. Тьєра було обрано до Національних Зборів від 26 округ. Ставши на чолі уряду він видав цілий рад законів, що дуже погіршили становище бідноти. З великою енергією Тьєр провадив боротьбу проти Комуни. Підчас розгрому Комуни було розстріляно щось із 350000 чоловіка. По розгромі Комуни Тьєра обрано на президента Республіки.

Годильйоти — взуття салдатів Національної Гвардії.

Форт — окреме укріплення.

Комуна — міське самоврядування, що мало місце в середні віки, звалось воно комуна від французького слова commune — спільний, община.

Розділ I.

ВУЛИЦІ, ГАРМАТИ...

Завжди голодна, але весела, Каміла встигала попасти всюди, всюди маяла її дірява суконька і всюди чути було її веселий сміх; бігаючи по вулицях вона завжди встигала послухати запальних промов то ливаря Дюваля, то спокійного підстаркуватого мера II округи, Делеклюза, то героїчного Брюнеля. Зараз вона, втеребивши два пальці в рот і відтягаючи щічку, стояла, торопіла й слухала, стріпуючи кучерявою головкою, імпровізований мітинг коло брами величезного заводу.

Натовп стримано гудів, а проте Каміла чула слова Дюваля, що стояв на підвищенні.

— Монархія довела до розгрому. Камради, наші генерали ганебно програли війну... Четверте вересня дало республіку, та не для нас. Наші делегати в Національних Зборах не мають слова. Бланкі затримано і він не скоро вернеться в Париж. Ми мусимо озброїтись, щоб поставити свою армію проти армії Тьєра.

Натовп ухвально гомонів.

З брами в натовп клином урізалась весела ватага робітників, вигукуючи:

— Дорогу нашій гарматі!

— Дорогу!

Натовп розступився і Каміла побачила гармату, її вивезли робітники.

Під галас, сміх, жарти ливар Дюваль скочив на гармату і, ввесь захлинаючись від радости, закричав:

— Так, оце діло! Ми озброїлись сами на перекір бажанню уряду. Ми сами, сами, своїми руками вилили ще одну гармату.

— На Монмартр її!..

— На Монмартр!..

І підхоплена натовпом Каміла опинилась коло гармати, її малосилі рученята теж ухопилися за спиці колеса і, захлинаючись від радісного сміху, вона кілька кроків намагалась підштовхувати гармату по брукові.

Дужі Дювалеві руки відірвали її від гармати і, як пір'їнку, підкинули вгору. Її ніжний, схудлий від лиховщини видочок опинився проти сильного зважливого Дювалевого обличчя.

— Що, дитинко, радієш? — І він, ласкаво дивлячись на неї своїми усміхливими очима, виніс її з натовпу й, поставивши на пішоході на вільне місце, почав, сміючись, напаковувати люльку.

— Так і ти, курчатко, з нами?..

— Я вже велика, — образилась Каміла й хотіла югнути знову в натовп, але залізні Дювалеві пальці, вхопили її за плече, спинили.

— Без тебе вправляться.

Каміла з жалем поглянула на гомінку юрбу, що везла геть гармату.

— Гей, Руже, стариганю, не забув сорок восьмого? — гукнув Дюваль сліпому, але бадьорому старикові, що йшов по вулиці, постукуючи палицею. Поряд зі старим ішла висока дівчина Івона, дідова онука, в неї Каміла потайки закохалася, а з дідусем хотіла ближче познайомитися.

Руже й Івона підійшли.

— Ти все жартуєш, Дювалю, а все-таки ви молоді, вам не повторити нашого сорок восьмого року. Не повторити.

— Нічого, повторимо! А ти от що, облиш свій сорок восьмий та познайомся от з сімдесят першим, — і Дюваль ласкаво підштовхнув Камілу до Руже.

— Ти уяви, Івоно, вона теж котила гармату.

— Така крихітка, — здивувалась Івона. Нахилилась, обняла Камілу й поцілувала її. Старий тільки погладив її по голівці й почав розмовляти з Дювалем.

— От ви все метушитесь, галасуєте, а діла кат ма. От якби був наш Бланкі, якби ви слухали його, тоді була-б инша справа, инша.

— Ну що-ж, він уже зробив своє, вся справа в нас, у масі, а не в одній людині. Шкода, звичайно, що уряд його прибрав, але маса вже вся готова. Ти чуєш вигуки?..

Вони зчепились у запальній розмові, пахкаючи люльками. Старий Руже трохи гарячився. Дюваль добродушно посміхався, а коли мова перейшла

на Тьера, то почав реготати, і його могутня постать, хилитаючись, кидала велику тінь на стіну. Старий Руже сміявся тихо, він не бачив і не уявляв собі ні постати, ні обличчя цієї людини, карлика, імітатора Наполеона.

Камілі стало скучно і вона побігла вулицею, бавлячись тим, що гнала ногою поперед себе креймах.

На розі вулиці Рап, проти порохового склепу, стояла юрба, читаючи відозву тільки-но приклеєну на стіну.

Каміла скваплива підбігла і, як в'юн, протиснулась попід ліктями людей аж до самісінької відозви і, задравши голову, швиденько прочитала:

ЧИ ВИКОНАВ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК УРЯД, ЩО ВЗЯВ НА СЕБЕ СПРАВУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОБОРОНИ?

НІ!

ЛЮДИ ГИНУТЬ ВІД ХОЛОДУ Й ГОЛОДУ, УРЯД НАС ГУБИТЬ, КОЛИ ТАК ТРИВАТИМЕ, — ЦЕ КАПІТУЛЯЦІЯ.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОБОРОНИ

— Ну, не скажіть, — гарячився один гожий літній чоловік, — не скажіть. Це відозва бунтівників, що свавільно привластили собі право звертатися до людности.

— Як привластили?

— Та він об'ївся чи що на казенних харчах?

— Геть похлібців Тьєра!

— Геть!

— Ні, пане, це не так. Чи знаєте ви...

— Не розвозь, — і другий робітник, відштовхнувши першого, став проти гожого чоловіка і значливо відрубав:

— Центральний Комітет — це голос трудового Парижу. Ми ремесники двадцяти округ обрали його і він більші має права, ніж „Уряд Зради".

Пан хотів щось відповісти, але, озирнувшись, побачив навколо тільки неприязні погляди, швидко крутнувся і почав протискуватись крізь юрбу під галас і свист.

Камілі більш нічого було робити і вона, наспівуючи пісеньки, побігла далі.

Коло пекарень уже вишикувались черги на хліб. Довгі низки стомлених жінок, знеможених дітей і стариків бурували обуренням. Каміла, підскочивши до одної з низок, спинилась проти середини.

— Куди ти?.. В чергу?!

— Та я так... Я не по хліб...

— Так іди собі геть...

— Ех ви, стоїте і не знаєте, що робиться, а там промову говорив Дюваль...

— Менше-б таких промов, — закректав старий, — та більше діла. Тоді-б ми й не стояли в таких чергах... Клятий Тьер!

— А я гармату котила, ту гармату, що вилили сами робітники...

— Гармату?..

— Яку?..

— Ото гарно!.. Гарна відповідь на роззброєння..

І вся черга захвилювалась, залунали вигуки зненависти до Національних Зборів, що кинули місто великої революції і засіли з Версалі, у палацах королівських, де все жило й дихало Людовіком, де за кожною портьєрою чути шепіт змовців.

— У Версалі провадиться змова на Францію,— закричала жінка, сварячись сухим кулаком, з-під зсуненої хустки маяло розкуйовджене волосся, облямовуючи суворе обличчя з гарячими очима...— Будь він проклятий... Я перша піду на барикади проти Тьєра.

— Геть його... Геть...

— Ми вмираємо з голоду, а він продає нас прусакам.

— Генерали зраджують...

— Вони хотять, щоб Бісмарк задавив нашу республіку...

— Вони хотять нового імператора...

Каміла вже давно вибралась з натовпу, що утворився з черги, і, спинившись на розі, боязко дивилась на довгу валку возів з нефарбованими трунами, що їхали, мабуть, на цвинтар Пер-Ляшез. Каміла такі валки бачила часто, але чомусь на цей раз у неї стиснулось серце.

Особливо її вразив останній віз з труною, за яким без сліз, без розпачу, цілком байдужа до всього, йшла тільки дівчинка її віку.

Камілі здалося, що світ якось потьмарився і на її душу насунулось громадище мурів і брам Пер-Ляшезу. Її опанував тоскний сум і, не звертаючи вже ні на що уваги, вона кинулась бігти, поспішаючи в підвал до своєї матери.

Розділ II.

ПЕРШЕ ЗНАЙОМСТВО З ЧОЛОВІКОМ У ЦИЛІНДРІ.

Коли Каміла стала спускатися східцями в підвал, на неї війнуло таким задушливим повітрям, що голова закрутилась.

Східці були слизькі, мокрі, з позбиваними краями від тисячі ніг, що ходили тут.

Каміла зійшла і, в-останнє поглянувши на клаптик неба видний у квадрат брудного двору, зідхнувши ввійшла в підвал.

Чад од лямпи, що висіла посередині, мішався з чадом від жаровень, що на них у брудних ринках кипіла картопля і стояли бокасті чайники.

Пара від мокрої білизни, повішаної на паву тинні мотузків, разом з задушливим запахом вогкого житла одразу заставила Камілу закашляти. Вона підійшла до материного ліжка, що стояло коло єдиного вікна з побитими шибками. Через вікно бив дощ і патьоки текли з підвіконня вниз.

— Ти знову бігала, Каміло, — промовила задихаючись мати і страшно закашлялась. З її очей, з синцями під ними, закапали сльози. Каміла кинулась до неї і подала води в розбитому череп'яному кухлі.

— Їсти хочеш, то візьми там коло печи, я тобі лишила, — і худими кістлявими пальцями ніжно пожалувала Камілу.

— Потім, мамо, я хочу побути коло тебе.

Сильний подув вітру завіяв цілі вихри дощових краплин і хлюпнув на них. Каміла скочила й обурено заткнула лахміттям з старого пальта вибиті шибки. І, знов сівши на ліжко, почала питати матір.

— Скажи, а хто живе в тих прегарних будинках з величезними шибками?

— Багачі, Каміло, вони можуть жити.

— Чому вони багаті, а ми бідні?

— Виростеш, дізнаєшся, — прохрипів старечий голос з кутка. — Дізнаєшся, поживеш з наше й дізнаєшся.

— А як-же, дізнається! З дитинства вулиця для біганини, а далі, любенька, — прохрипіла худорлява сухотня жінка, — дізнаєшся, що вулиця й для заробітку.

— А потім підвал, — бухикав старий, — поживеш трохи зверху і знов у підвал.

— Тихше ви, загорлали! Чого причепились! Ти їх, Каміло, не слухай, — і мати злякано притисла Камілу до грудей.

Підвал нарешті заснув і зморене хрипле дихання залунало з усіх кутків, тільки буркун старий довго буркотів і ворочався в своєму кутку, кленучи життя.

Ніч несквапливо повзла по Парижу, викликаючи на вулицю бідолах, у яких навіть не було свого притулку в підвалі або на горищі.

Ці голодні безпритульні тіні щулились на лавках бульвару або на східцях ґанків, намагаючись сховатися од негоди.

Каміла спала й не чула, як хрипить вмируща мати. Задихаючись, конаючи, мати в-останнє простягла ласкаву руку й поклала на чоло Камілі.

Гукнути її не було сили, штовхнути теж і рука її безпорадно жалувала доччину голівку.

Потім останнє зідхання, і вона випросталась, заснула і в її несклеплених очах так і лишився жах думки про те, на яке життя, на яку долю кидає вона дочку свою маленьку.

Каміла не довго спала.

Холодна рука померлої скоро очутила її, і вона скочила, скинувши материну руку, що з глухим стуком упала на голу дошку ліжка.

— Мамо, мамо! — І в її голосі почувся прихований страх. Мати не відповідала і це було страшно.

Каміла нахилилась до матери, стала її штовхати, але вона не ворушилась, і тільки голова від штовхання повернулась до неї, безпорадна, з немиготливими очима.

— Мамо, я боюся!.. Не дивися так!.. — і Каміла одбігла на середину з таким криком, що зразу ввесь підвал прокинувся. Засвітили лямпу і з усіх кутків позбігались старі жінки, старики з заціпленими в руках шкуринками хліба.

— Чого кричиш?..

— Що сталося?..

— Мама... — Каміла заплакала.

Старик, припадаючи на праву ногу, кленучи всіх і все на світі, підійшов до ліжка і нахилився над трупом.

— Померла, — уривисто сказав він.

І в цю саму мить вітер завіяв у підвал звуки канкану. Це було несподівано і звучало таким знущанням, що старий буркун раптом випростався і злісно, піднявши кулак, з ненавистю вигукнув:

— Прокляті!

Коло померлої почалась метушня. Баби з воркотінням почали обмивати труп. Каміла з хвилину постояла, а потім тихо, гнана жахом самотности, вийшла на вулицю. І несвідомо йшла вперед і вперед, не помічаючи навіть, що вулиці все ширшали, кам'яні тротуари ставали асфальтовими, вбогі будинки перетворювались на чудові палаци.

Дощик накрапав. Нарешті Каміла відчула холод, утому і їй захотілось спати.

Машинально збігла вона по східцях на чудовий ґанок і, зіщулившись у клубочок, заснула під величезними дверима, на яких висіла мідна дощечка:

ГОЛОВА РАДИ МІНІСТРІВ

ТЬЄР

Через пляму світла, крізь дощ, що розійшовся не шуткома, до ґанку під'їхав екіпаж, з якого вискочила карикатурна постать у циліндрі, що живо збігла по східцях вгору. Це був Тьєр, що тількино вернувся з засідання ради міністрів.

Подзвонив і помітив сплячу Камілу коло ніг своїх. З холодною зневагою, з байдужою посмішкою ударом ноги скинув Тьєр дівчинку вниз.

І в ту-ж мить, коли вона схопилась, двері ґанку прочинились, і вона побачила в яскравому прямокутнику світла обрис Тьєра.

Тьєр озирнувся. Постать його була зловісна, а довга чорна його тінь, поламана східцями ґанку, простяглась до Каміли.

Каміла злякано побігла вулицею, намагаючись яко мога швидше одбігти від цього старика.

Розділ III.

ВІТЕР З ПЕРЕДМІСТЬ.

Кілька день і ночей Каміла блукала вулицями Парижу, не бажаючи більш вертатися в підвал, що після смерти єдиної коханої людини не був уже бажаним кутком відпочинку. Каміла воліла терпіти холод вулиці, ніж іти в темний та вогкий підвал.

Правда, їй докучав голод, тих шматків хліба, що їх вона діставала коло заводської брами, було не досить, щоб погамувати голод.

Увечері, коли особливо нещасливий трапився день, коли так нестерпно хотілось їсти, коли Камілу так поривали вітрини магазинів, що їй надсилу було дивитися на вікна, заставлені їжею, прегарними в'язками ковбаси й смачними буханками хліба, вона завмерла коло однієї вітрини і жадібними очима поїдала і хліб, і ковбасу, і печиво.

Чиясь рука з ласкою, але важко лягла їй на плече. Вона злякано повернула голову і побачила нахилене усате добре обличчя підстаркуватого гвардійця.

— Їсти, дівчинко, хочеш? Ходи до нас у казарму. — Каміла здивовано подивилась на нього.

Їй здалося, що гвардієць жартує, але його добрі, добрі очі так і заглядали аж у глиб її маленької душі.

— Ходи, справді, дитинко, ми багато не розженемось на півтора франка в день, — і гвардієць ласкаво взяв її за руку. Каміла відчула раптом себе такою самотною, самотною і від його ласкавих слів зникла прикрість проти життя і болюче стислося її маленьке серце.

Ці ласкаві слова збудили в ній вдячність, і вона з ласкою притулилась щокою до його зашкарублої руки.

Йшли вулицею, пірнаючи з світла в чорні провалля темряви.

— Дитинко, — раптом смикнув її за руку гвардієць, — дивись, — і Каміла побачила спочатку на пішоході чорний потворний обрис людини, що розставила ноги, потім побачила у прямокутнику дверей генерала, що голосно й злісно реготав. Від усієї його п'яної постати віяло страхом. Каміла пригорнулась до гвардійця.

— Хто це?

— Це зрадник Седану, генерал Галіфе.

Пройшли мимо, а у слід їм лунали прокльони.

— Нахабні собаки, добре вас візьме в руки Орель-де-Паладін. Ну, та ви ще мене взнаєте!

Гвардієць прискорив ходу.

Каміла заморилась і ледве пленталась. Гвардієць узяв її на руки і пішов швидше.

Рвучкий вітер мчав по вулиці, вершечки тополь на бульварі хилились. Лихтарі, повішені на

залізних ланцюгах коло воріт гойдались з рипом, плями світла танцювали то на плитах бруку, то по стінах будинків.

За кілька кварталів від казарми Кордері стояла юрба гвардійців, їхні обличчя то виставали раптом з пітьми, осяяні червоним світлом роздмухуваних вітром смолоскипів, то ховались знову в темряві.

На перекинутій бочці, майже притулившись до стіни, обклеєної наказами Тьєра і відозвами Центрального Комітету, стояв Флуранс.

Його слова підхоплював вітер, крутив і жбурляв і кидав просто в душі й серця слухачів.

— Збори позбавили Париж звання столиці. З Бордо вони переїхали в Версаль, у палаци Людовиків, у розкіш королівську, щоб там готувати змову наступу на Париж, на місто революції. Бланкі не тільки не пройшов у делегати, але уже арештований. Збори намагаються відновити монархію, перші заходи зроблено. Камради, за командувача національною гвардією призначено паркетного генерала, генерала од парфумерії Орель-де-Паладіна, що погрожує встановити лад, а ви знаєте, про який лад мріють вони.

— Геть Збори!

— Хай живе Республіка!

Вся юрба з'юрбилась в погрозливому пориві, підняла вверх руки з заціпленими в них ґвинтівками.

Вітер роздував смолоскипи, кидав тисячі іскор в чорне небо і ці іскорки довго мерехтіли в чорній темряві.

Каміла притиснулась до гвардійця.

Підійшли до казарми Кордері, куди в останні дні було перенесено засідання Центрального Комітету.

Казарми хмурим обрисом давили вулицю. Коло брами, коло заґратованих вікон першого поверху стояли сотні гвардійців, поділившись на групи.

В браму то входили, то виходили. Приїжджали кіньми, їхали геть. Тут постійно змінялись сотні людей.

Гомін, шум груп, вигуки, погрозливі удари прикладами об пішоход утворювали тло тривоги.

Гвардієць підійшов до воріт і поставив на землю Камілу. Їх враз обступили з усіх боків. Дехто з гвардійців, присівши напочепки, жартував з Камілою.

— Годі горлати, — сказав гвардієць, — дівчина, мабуть, хоче їсти й спати.

Один з гвардійців весело вхопив її на руки і поніс у свою сотню, оточений иншими.

В сотні було душно. Чотири ряди ліжок тісно поставлені тьмяно освітлювали три висячих лямпи, що давали не стільки світла, як кіптяви, збільшуючи непоказність казарми.

Коло стіни біля вийстя в дерев'яних станках стояла сотня рушниць. На стінах висіло кілька порожніх рам, що з них було вирвано або вирізано портрети генералів. Камілу вразив шум і гомін.

В центрі казарми під лямпою згромадилось багато гвардійців з схвильованими обличчями. Деякі, очевидьки, прийшовши тільки - но з варти, стояли, стискаючи ґвинтівки.

Член Центрального Комітету Варлен запально говорив:

— Національні Збори поширюють брехні й обмови про нас. Вони намагаються довести, що ми є пруські агенти, що ми збираємось відчинити браму Парижу прусакам.

— Брехня...

— Треба оханути їх!

— Чого мовчать наші делегати?

Варлен продовжував.

— Кажуть, що Національна Гвардія біжить від жменьки прусаків, але ми знаємо, що ще до перемир'я генерали Франції здавали без бою фортеці й армії.

— Правильно!

Один з гвардійців рвонув себе за комір сорочки, розірвав його й задихаючись закричав:

— Нам нема чого втрачати, хай живе революція!

Кілька ґвинтівок піднялось догори, і вся група збилась в один кулак, сталевий кулак, готовий до удару.

На мить внесена Каміла була за центр уваги, за мить вона одержала десяток поцілунків небритих добрих поважних губ, за мить десяток рук погладило її голову, а потім Каміла й не пам'ятала, як вона опинилася у салдатському ліжку, під грубою салдатською ковдрою і коло неї запа-

рував чай у великім кухлі, а рядом з ним опинився великий шматок хліба.

— Ну, тепер ти, Гаяре, батько, — засміявся чорнобородий гвардієць, сівши з чаєм напочепки коло ліжка.

— Дитинко, як тебе зовуть?

— Каміла, — і вона з смаком ковтнула гарячого чаю. По тілу пробігла солодка теплість.

— Дитинко, а як тебе прозивають?

— Не знаю. Мене ніхто не кликав прізвищем.

— Оттакої!

— Адже ти її знайшов, Гаяре?

— Ну, то що?

— То й хай вона прозивається Гаяр.

— Отже, тебе, Каміло Гаяр, запишемо в список 8-ої сотні 45 батальйону Національної Гвардії.

І під гомін людей, бряжчання зброї уперше відчула Каміла, що вона не самотна. Відчула, що вона споріднена з цими великими людьми і, потягнувшись солодко, заснула.

Каміла завжди з захватом брала участь у всіх демонстраціях і мітингах. У казармі вона була своя людина. Батько Гаяр полюбив її і пишався своєю Камілою, що оживляла похмуру казарму своєю веселістю й жвавістю.

Голод у Парижі зростав і черги збільшувались, а в цих чергах зростала й міцніла зненавить до Національних Зборів.

Ввечері, набігавшись досхочу по казармі й по вулицях, Каміла спала на своїм ліжку у другій чоті.

Вона спала й не чула бурчання батька Гаяра, що обурено розповідав новини своїм товаришам, що сиділи рядом і пахкали великими люльками.

— Оттаке то, — бурчав батько, — на зборах Центрального Комітету Варлен подав пропозицію, що ми маємо абсолютне право призначати всіх своїх начальників і звільняти їх.

— Оце гарно!

— Ото Орель-де-Паладін буде задоволений!

— Паркетний блазень!

— Ну, ще трохи і ми їх по шапці.

— А що, мир підписано?

— Невідомо, цей старий лист Тьєр тонко веде свою політику, нічого не взнаєш.

За вікнами березневий вітер люто гнув дерева і иноді стукав вітами в шибки. Каміла спала безтурботно, усміхаючись своєму снові про той час, коли не буде ні бідних, ні багатих, коли всі будуть рівні.

І ввісні вона чула топіт коня, що мчав по вулиці. Це мчав Дюваль.

Підскочивши до брами, Дюваль, не зводячи духу, гукнув юрбі гвардійців:

— Збори підписали мир.

— Що?

— Як підписали?

Обурена юрба згромадилась коло Дюваля з сотнями запитань.

— Стривайте! Крім цього, Збори віддали прусакам наш район, в якому навмисне забули наші

чотириста гармат. Ранком туди ввійдуть прусаки.

Лють опанувала всіх. Стискуючи кулаки і клянучи Збори, гвардійці з криком кинулись у казарму будити решту.

— По гармати!

— По гармати! — лунало з усіх кінців казарми. Дюваль помчав далі, і вітер, що віяв йому в спину, підганяв коня, ніс вперед до инших казарм щоб швидше донести цю звістку.

В сотню, де спала Каміла, заскочив гвардієць і зарепетував:

— По гармати, мир підписано!

Каміла схопилась і кинулась у слід за гвардійцями, що вибігали з сотні. Батько Гаяр загубив її, й коли побачив, то не міг її наздогнати.

Вона бігла шалено вулицею, вітер маяв її волоссям, а вона дріботіла швидко-швидко своїми маленькими ніжками.

В гармати запрягались жінки, діти, чоловіки, всі намагались швидше вивезти свої гармати, що їх так боялись Національні Збори.

Знемагаючи, обливаючись потом, тягли гармати по сонних улицях.

— На Монмартр!

Передмістя, що його мали зайняти прусаки, швидко спустіло. Один гвардієць поліз на дзвіницю і почав бити на сполох.

Світились смолоскипи, прорізаючи темряву червоними плямами.

А сполох вдирався крізь зачинені вікна в кімнати, будив, примушував сонних людей скваплива одягатись, заставляв вибігати на вулицю.

З будинків вибігали люди, похапцем зав'язували в клунки свій мізерний скарб і сотнями рушали вулицями, кидаючи район, що на ранок мали захопити прусаки.

А дзвін люто бовкав, розганяючи ніч і підганяючи всіх іти геть, кинути свої хати, з'єднатися в одну групу, в одну масу, щоб у стихійному пориві повалити Національні Збори.

Каміла теж тягла гармату, і звуки Карманьйоли лунали з одного в другий кінець вулиці.

Метушливо на майданах коло пам'ятників та статуй юрмились гвардійці, повиваючи їх у чорний креп.

Париж не мусить радісно зустріти прусаків, а мовчки і в жалобі.

Зачинялись вікна.

Сполох гудів.

Пустіли вулиці в цьому районі, повиваючи його в темряву, жалобу, в порожнечу й жах.

Каміла, обливаючись потом, тягла вкупі з иншими свою гармату на один з редутів Монмартру.

— Ну що, — підійшла до неї Христина д'Аржан, що теж тягла цю гармату.

— Хай живе революція! — гукнула Каміла, і з любов'ю обняла гармату і своєю ніжною щічкою пригорнулась до холодного металу дула.

На Монмартрі встановлювали привезені гармати, і Каміла, заморившись, заснула коло коліс своєї гармати, поклавши свою голівку на купку гарматнів.

Вона солодко спала.

Один з гвардійців пройшов мимо, вернувся, посміхнувшись скинув шинелю, і, вкривши Камілу, пішов далі.

Камілу від народження приколихували горе й недуга, а тепер почала виховувати революція.

Революція це велика мати, яка суворо пестить своїх дітей, виковуючи в них залізну волю і міцний дух.

Каміла спала коло гармати, і цей контраст вражав усіх, хто йшов мимо, і цей контраст кричав про те, що насувается стихія, що йде та хвиля, яка знесе всі перепони на своїм шляху.

Розділ IV.

18-те БЕРЕЗНЯ.

Прусаки вступили в Париж 1-го березня.

Урочисто пройшли пруські войська по вимерлих і пустельних вулицях.

Жодної людини.

Пусто.

Сумно.

Не такої зустрічи сподівались прусаки, вступаючи в Париж, але все-таки байдужо проїхав залізний канцлер Німеччини Бісмарк, склавши на грудях руки.

Жодна риса на його обличчі не ворухнулась навіть і тоді, коли, відійшовши від воріт будинку, вистрілив у нього один парижець.

Прусаки пройшли, нахабно гримів їхній марш, віддаючи луною в порожняві вулиці і болем та прикрістю в серцях парижців. Прусаки пройшли й зайняли свій район.

Минали дні і боротьба прихована, ворожа почала загострюватись.

Ілюзія про те, що Національні Збори все таки приведуть Францію до справжньої республіки, роз-

віялась димом навіть у тих, хто намагався впевнити себе й инших, що політика Центрального Комітету неправильна.

Настала ніч, і по-старому з ресторанів лунав канкан, особливо нахабний у ці дні народньої жалоби. Як і раніш вулицями до Пер-Ляшезу посувались валки з нефарбованими трунами.

Каміла, як тільки розвиднилось, ніжачись, куталась у свою шинелю, яку довелося дуже підрізати, і пританцьовуючи, щоб нагрітися, збігла з Монмартра. Вона не бачила свого батька, як вона звала Гаяра, цілісінький день, і тепер вирішила дістатися до нього.

Сповнена енергії й бажання зброєю знищити неправду, вона всім своїм маленьким серцем ненавиділа всіх, хто цього не хотів, і любила тих, хто цього бажав.

Вона всіх поділяла на два табори — наші й ті. Ті — це були люди, що сито їли, спали в теплі й підтримували Тьєра і для яких продовжували греміти оркестри, для яких не було жалоби і які в приході прусаків бачили тільки настановлення ладу й бажали того, щоб з їхньою допомогою Тьєр розправився з бунтівниками.

Каміла спинилась перепочити і присіла коло вуличної тумби, радісно думаючи про те, як порадує вона свого батенька люлькою, що знайшла на Монмартрі.

Обдивляючись люльку, вона з жалем побачила, що люлька дуже прокурена.

— Ну нічого, батенько буде й такій радий, — і тільки хотіла встати, як почула гучні голоси й чітку ходу.

— Не бути цьому, не бути, я кажу це певно.

— Дай, боже, але зрозумійте, що це тільки слова ваші, слова.

— Не мої, Тьєр уже почав боротьбу з цими волоцюгами.

— Але-ж вони озброєні, вони не скоряться декретові про роззброєння.

— Звичайно, це так, але не забувайте, вони будуть стиснуті з двох боків, прусаки не дадуть змоги їм відступити, а наша армія...

Каміла не втерпіла, одразу вискочила з-за тумби й опинилась між цивільним і офіцером.

— Що це, Дюкателю?! — гукнув цивільний.

— Одна з цієї банди. Геть звідси! — гукнув Дюкатель.

— Паркетний блазень, — крикнула Каміла і, злісно пожбуривши люльку в лице Дюкателеві, кинулась тікати.

Це було так несподівано, що обидва одскочили, а Дюкатель ухопився за око, влучене люлькою.

Каміла встигла далеко одбігти, коли почула за собою постріл, але Дюкатель схибив.

Це був перший постріл, але ні Каміла, ні Дюкатель не знали того, що через кілька годин ввесь Париж укриється димом і всюди гримітимуть постріли.

По вулицях снували жандарми, розклеюючи наказ Тьєра про роззброєння Національної Гвардії.

Біля однієї з пекарень коло наказу зібралась юрба жінок і обурено читала, запально розмовляючи.

А до них вулицею по дорозі на Монмартр рушав 88-й піхотний лінійний полк.

Поперед полку їхав командувач військовими операціями на Монмартрі генерал Леконт.

Він не виспався і похмуро кусав губи; хмарно з-під навислих брів каламутні очі дивилися на юрбу, що загромадилась коло наказу.

Жінка голосно читала наказ.

ЖИТЕЛІ ПАРИЖУ!

МИ ЩЕ РАЗ ЗВЕРТАЄМОСЬ ДО ВАС, ДО ВАШОГО РОЗУМУ Й ПАТРІОТИЗМУ І СПОДІВАЄМОСЯ, ЩО ВИ ВИСЛУХАЄТЕ НАС.

З ДЕЯКОГО ЧАСУ ЗЛОЧИНЦІ З ПРИЧІПКИ БОРОТЬБИ З ПРУСАКАМИ, ЯКИХ УЖЕ НЕМАЄ В НАШІМ МІСТІ, ОПАНУВАЛИ ЧАСТИНУ МІСТА, ПОРОБИЛИ ТАМ ШАНЦІ І МАЮТЬ ТАМ ВАРТУ, ПРИМУШУЮЧИ І ВАС БРАТИ В НІЙ УЧАСТЬ. І ВСЕ ЦЕ З НАКАЗУ ТАЄМНИЧОГО КОМІТЕТУ, ЯКИЙ БАЖАЄ САМОСТІЙНО КОМАНДУВАТИ ЧАСТИНОЮ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ І НЕ ВИЗНАЄ ВЛАДИ ГЕНЕРАЛА д'ОРЕЛЬ, ЩО СПРАВЕДЛИВО ПОСІДАЄ ПОСАДУ ВАШОГО КОМАНДУВАЧА. ЦЕЙ КОМІТЕТ ХОЧЕ УТВОРИТИ В ПРОТИВАГУ ЗАКОННОМУ УРЯДОВІ, ВСТАНОВЛЕНОМУ ЗАГАЛЬНИМ ГОЛОСУВАННЯМ, СВІЙ УРЯД.

В ВАШИХ ІНТЕРЕСАХ, В ІНТЕРЕСАХ МІСТА, А ТАКОЖ УСІЄЇ ФРАНЦІЇ УРЯД УХВАЛИВ ДІЯТИ. ЗЛОЧИНЦІВ, ЩО БАЖАЛИ ВСТАНОВИТИ СВІЙ ВЛАСНИЙ УРЯД, БУДЕ ПЕРЕДАНО З ДОДЕРЖАННЯМ ВСТАНОВЛЕНИХ ПРАВИЛ У РУКИ ПРАВОСУДДЯ, ГАРМАТИ ВКРАДЕНІ В ДЕРЖАВИ БУДЕ ПОВЕРНУТО В АРСЕНАЛИ. ДЛЯ ВИКОНАННЯ ЦІЄЇ НЕОДМІННОЇ, СПРАВЕДЛИВОЇ І РОЗУМНОЇ СПРАВИ УРЯД СПОДІВАЄТЬСЯ НА ВАШУ ДОПОМОГУ.

ТЬЄР, ГОЛОВА РАДИ, ГОЛОВА ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ РЕСПУБЛІКИ.

Натовп обурився. Досить було найменшої причіпки до вибуху. Дуже велике було обурення й дуже велика була зненависть у всіх.

Салдати наблизились до юрби. Генерал Леконт ледве чутно наказав:

— Розігнати.

Офіцер кинувся до салдатів.

Жінки, побачивши салдатів, кинулись вперед і густою стіною перегородили вулицю. З натовпу вискочила Івона Руже і запалена обуренням звернулась до салдатів:

— Салдати, невже ви стрілятимете в нас. Згадайте, що в вас є жінки й матері... Салдати...

Генерал Леконт рвучко повернувся до салдатів.

— Розігнати цю наволоч!

Салдати навіть не ворухнулись.

— Вогонь! — гукнув генерал.

Але тут трапилось те, чого ніхто не сподівався. Салдати повернули рушниці прикладами догори, частина їх кинулась на генерала Леконта й офіцера.

В одну мить перемішались вкупі салдати й жінки, в одну мить генерала стягли з коня, вибили шаблю з рук і тріумфуючи повели його вулицею.

Перший побратався з народом 88-й піхотний лінійний полк.

Але не всюди салдати браталися з народом. На майдані Вогез сталася сутичка, й найшвидку було збудовано барикаду.

Каміла, що саме в цей час була на майдані, кинулась на барикаду захищати її.

Салдати, наступаючи, неохоче стріляли по барикаді, вони не злостились на нарід і тільки пасивно виконували накази офіцерів.

Цей бій був за першу науку барикадних боїв 71-го року.

Каміла всюди встигала. Заряджала ґвинтівку, подавала набої. Очі її палали екстазом. Звуки пострілів радували її, вона почувала, що ці постріли знищать ненавидний світ ситих. Що ці постріли будуть вістунами майбутніх подій.

Місто ожило.

Вулиці сповеніли народом.

Розчинялись вікна й двері, з них вибігали жителі, щоб приєднатися до повсталих. Тільки крамарі й торговці похапцем зачиняли віконниці своїх крамниць, опасуючись за цілість свого краму.

На тільки-но зачиненій віконниці крамниці художник Берлен весело й жваво малював крейдою карикатуру на Тьєра. Натовп навколо шалено реготав. Регіт примусив крамаря виглянути з своєї крамниці. Глянувши на карикатуру, він скривився і, ховаючись, знову з обуренням грюкнув дверима.

Вулицями йшли загони гвардії.

З вікон маяли червоні прапори.

— До міністерства!

— Хай живе Національна Гвардія!

Тьєрове військо перелякано тікало. Офіцери не могли його спинити й тікали й собі. Але за ними ніхто не гнався...

Вся вулиця до Булонських воріт захрясла юрбами салдатів-втікачів. Звістки про розстріл на вулиці Розьєр генералів Леконта і Клеман Тома підгоняли втікачів-офіцерів.

Каміла, кинувши барикаду, що вже була непотрібна, приєдналась до першого загону і, сяючи од радости й захоплення, пішла в такт з довгоногими гвардійцями.

Перші поверхи й бель-етажі позакривались віконницями. Тисячі карет і екіпажів, навантажених чемоданами і їхніми власниками, дамами й кавалерами, мчали геть з Парижу.

Юрби озброєного народу, де можна було бачити не тільки робітників та інтелігентів, а навіть дрібних буржуа, бігли з ґвинтівками вулицями Парижу. Незнайомі люди цілувались і вітали один одного з першою перемогою.

— Перемога,— віяв вітер в уха Камілі і мчав до будинків, грюкаючи відчиненими вікнами й намагаючись зірвати зачинені віконниці.

— Перемога... Перемога...

Вулиця сповеніла розмаяними прапорами над рядами блискучих багнетів. То тут, то там гримів оркестр. Батальйони йшли за батальйонами.

Шалено туркотіли барабани, заглушаючи радісних прохожих, що групами збирались коло відозв Центрального Комітету. З рук у руки переходила газета „Per Duchene".

Всюди радість, захват.

Чітко й твердо відбиваючи такт, рухався батальйон, що до нього пристала Каміла; на високо піднятих рушницях тремтіли розмаяні вітром червоні стрічки. Обурені обличчя гвардійців з погрозою повертались до вікон міністерства, за якими завмер од переляку Тьєр із своїми міністрами.

Каміла, йдучи попереду, захоплювалась туркотінням барабану. Він її заглушав, бадьорив, радував, і вона сяйними очицями гордо поглядала на натовп і пишалась, що вона в лавах гвардійців.

Міністри попідбігали до вікон, і ця демонстрація сили й сміливости пригнобно вплинула на них. Вони злякано перезирнулись.

— Боротися з Парижем у Парижі безглуздя,— сказав Тьєр.

Не керовані ніким війська Національної Гвардії не арештували міністрів, а тільки проходили мимо, брязкаючи зброєю.

Тьєр холодно глянув у вікно й покликав генерала Вінуа.

— Негайно вислати всю залогу й військо в Версаль.

Вінуа мовчки виструнчився, чекаючи дальших розпоряджень, а Тьєр задумано притулився до віконної шиби.

А гвардійці могутньою хвилею, безкрайною стьожкою багнетів проходили мимо, демонструючи свою силу.

Пройшовши мимо палацу міністерства, батальйон, що з ним ішла Каміла, розтанув у величезнім натовпі радісного народу. Це було море захвату, радости, вигуків, що від них гуділо в ухах.

На візнику промчав Люльє, колишній морський офіцер, у збоченій кепі і в розстібненому білому морському офіцерському мундирі.

— Хай живе командир Національної Гвардії,— зустріла його вигуками юрба.

Заштовхана Каміла пропхалась до пішоходу і опинилась коло стіни якраз під свіжо надрукованим листком декрету.

ДО НАРОДУ.

ГРОМАДЯНИ!

ПАРИЗЬКИЙ НАРІД СКИНУВ ЯРМО, ЩО ЙОГО НАМАГАЛИСЬ НАКЛАСТИ НА НЬОГО.

НА ЦЕЙ РАЗ НАШІ БРАТИ, САЛДАТИ АРМІЇ, ОДМОВИЛИСЬ ЗНЯТИ РУКУ НА СВЯТУ НАШУ ВОЛЮ, МИ ДЯКУЄМО ЇМ УСІМ. ХАЙ ТЕПЕР ПАРИЖ, А З НИМ І ВСЯ ФРАНЦІЯ

УТВОРИТЬ МІЦНІ ОСНОВИ ДЛЯ СПРАВЖНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ, ЄДИНОГО УРЯДУ, ЯКИЙ НАЗАВЖДИ ПОКЛАДЕ КРАЙ ДОБІ ВОРОЖИХ НАПАДІВ І ГРОМАДЯНСЬКИХ ВІЙН.

СТАН ОБЛОГИ ЗНЯТО.

МЕШКАНЦІВ ПАРИЖУ ЗАПРОШУЄТЬСЯ З'ЯВИТИСЬ У СВОЇ СЕКЦІЇ ДЛЯ ПЕРЕВЕДЕННЯ ВИБОРІВ У КОМУНУ.

БЕЗПЕКУ ГРОМАДЯН ҐАРАНТОВАНО ЗАВДЯКИ ДОПОМОЗІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ.

Каміла прочитала, повернулась і наткнулась на ноші, що в них лежав поранений на барикаді Руже. Рядом з ношами ішла Івона. Каміла підбігла до них і, весело щебечучи, заставила старого посміхнутись.

— Коли всі такі діти, як ти, — сказав він, — то помилка сорок восьмого року не повториться.

Назустріч їм вулицею мчав загін салдатів, оточуючи чорну карету. І злякане обличчя Тьєра іноді швидко визирало з віконця.

Він тремтів од жаху. Іноді, висунувшись з віконця карети, він кричав кучерові побілілими губами:

— Швидше, підганяй, швидше.

І знов ховався.

Цілий день з Парижу тікали салдати Тьєра, цілісінький день мчали візники, вивозячи аристократію, банкирів і вищих урядовців.

Вся дорога на Версаль захрясла деморалізованою юрбою салдатів.

Розділ V.

ПАЛІЙКА.

Каміла цілісінький вечір блукала по вулицях, вбираючи в себе балачки, вигуки схвильованої юрби, читаючи декрети, розклеєні то на стінах будинків, то на віконницях, а іноді навіть на склі великих вітрин.

Спинившись коло багатого опрічного будинку, вона жадібно спостерігала, як перелякані аристократи складали в екіпажі баули, кошики, чемодани, з жахом озираючись. Передягнені в костюми своїх слуг вони були смішні і жалюгідні.

Каміла не сміялась над ними і навіть співчутливо дивилася на від'їжджачих. Їй хотілося гукнути:

— Куди? не треба тікати, наші не грабіжники і не вбивці, — але не зважувалась і проходила далі.

Коло одного ґанку великого опрічного будинку, дивно знайомого, вона побачила обрис офіцера й цивільного. В офіцері вона пізнала того, кого вона вранці вдарила люлькою. Ґанок нагадав їй той, з якого її вночі скинув старик.

Дюкатель, нервово пахкаючи цигаркою, пропустив у війстя цивільного і ввійшов за ним.

Не здаючи собі справи, Каміла підлягла невиразному потягові й підкралась до дверей; затаївши дух, почала прислухатися, але за дверима говорили тихо, і вона не могла розібрати жодного слова.

Вона почала роздивлятись вулицю, що в неї похмурими чорними пащами дивились порозчинені двері та вікна. Вулиця була порожня. Десь далеко торохтіли екіпажі. Раптом вона відчула, як сильні руки здавили їй плечі, і вона, не встигши опам'ятатись, опинилась за дверима війстя.

— Ага, гадюченя!

— Вбий її, Дюкателю.

— Ні, я не скверните́му цією кров'ю свої руки.

Каміла борсалась, але дві пари рук міцно її тримали. Вхопили її на руки й понесли через вестибюль мимо сонного швайцара. Коли проходили через якісь двері, Каміла сильно рвонулась і ледве не звалила одного з ворогів. Але Дюкатель дуже вдарив її кулаком по голові і вона знепритомніла.

Очутилась вона в багато прибраній залі на килимі із звязаними спереду руками. Коло неї стояла сулія з гасом, а Дюкатель і цивільний зривали завіси з вікон і кидали їх у купу на килим.

— Ну, мабуть, досить.

— Я думаю—все запалає, ти скрізь полив гасом?

— Авже-ж.

І не встигла Каміла охнути, як її кинули на купу завіс. Дюкатель, злісно посміхаючись, засвітив сірника і кинув його на килим. Огник весело

запалав. Цивільний перекинув сулію з гасом і вогонь змієм пробіг на кінець килиму.

— Ну, я гадаю, Тьєр здере тепер з Парижу не трохи грошей.

— Ще-б пак, він давно цінне вивіз. Все-таки він розумна голова.

— А як ти до цього додумався?

— Треба його розпекти. Коли він дізнається, що його будинок спалили ці бунтівники, то він з ними розправиться по-своєму. — І Дюкатель ударом ноги підсунув до вогню завіси, що на них лежала Каміла.

— На-добраніч, бидло, сподіваюсь тобі холодно не буде, — і, зареготавши, швидко вийшов з цивільним з кімнати.

Завіси спалахнули одразу і Каміла, обпікаючись, одкотилась далі. Глухо грюкнули двері, потім другі і знову тиша. І тільки вогонь золотою хвилею слався по килимі, жадібно лижучи золочені ніжки крісел.

Насилу вставши на ноги, Каміла, піднявши руки до рота, спробувала розвязати вузол зубами, але мотузок глибоко уп'явся в тіло.

Полум'я вже охопило всю залю і вогонь весело біг по портьєрах угору до стелі. Дрижучи від напруження, вона підбігла до гарящого крісла і стала палити мотузок. Полум'я лизало руки, сльози нестримно котились з очей, поки вона перепалювала мотузок.

Хукаючи на руки, Каміла кинулась геть. Друга кімната теж була повна вогню. Задихаючись від

диму, перелякана Каміла бігла з кімнати в кімнату і нарешті опинилася в вестибюлі.

Від грюкоту дверей швайцар, що дрімав у куточку, схопився й здивовано озирнувся. Він проспав і вхід Дюкателів і підпал, і тепер, бачучи, що через вестибюль біжить дівчинка та відчуваючи запах диму, кинувся до неї:

— Кодло кляте, палійка!

Але швайцар був старий, а Каміла молода й сильна. Вона, як вихор, промайнула повз нього, скочила за двері і майже скотилась по східцях униз. Услід їй лунало:

— Палійка!

Їй не було часу спинитись і довести швайцарові, що він не має рації таке казати. Обурена несправедливим обвинуваченням вона вирішила помститись офіцерові.

— Помщусь, — пробурмотіла вона і, піднявши праву руку, дужче попечену, почала на неї хукати.

Озирнувшись, вона побачила, як у чорних вікнах Тьєрового будинку бурхав вогонь. От потріскались шибки і з вікон вибухнуло полум'я, чорний дим хмарою повив вулицю.

Боючись, що її знову обвинуватять у підпалі, Каміла квапилась утекти, намагаючись уникати залюднених вулиць.

Розділ VI.

НА ЗАСІДАННІ ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ.

Кілька день Каміла в захопленні бігала по вулицях, радіючи перемозі. Вона вірила, що все скінчилось, що все зміниться, і її ясні очиці весело й радісно дивилися на всіх.

Навіть на засідання Центрального Комітету, що був єдиною повноважною владою Парижу, пробралась вона, учепившись за свого батенька Гаяра. В залі було душно і стояв галас. Всюди стояли й сиділи групи, голосно розмовляючи.

Батько Гаяр, отже й Каміла, приєднались до одної з груп. Каміла цікаво дивилась на Дюваля, що обурено жмакав свого кашкета і, иноді спльовуючи, казав:

— Люльє й пальцем не поворухнув і лишив усі брами одчиненими. Ви подумайте, він випустив усю Тьєрову армію.

— Я завжди казав, — не треба звірятися на таких людей, адже він коло варстату не стояв.

— Ні, він чесна людина, але зовсім нічого не розуміє.

— На мою думку, камради, справа не в Люльє, нам самим треба бути активними, от у чім річ.

Міністри на волі, а що вони пишуть у своїх газетах, — і Дюваль тицьнув Гаярові газету, — прочитай лишень.

Гаяр узяв газету, кахикнув і прочитав уголос:

ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ І ДО ВСІХ ГРОМАДЯН.

БАТЬКІВЩИНА, ЗМУЧЕНА, ПОЛИТА КРОВ'Ю, ГИНЕ, А МИ, ЇЇ ДІТИ, МИ ДОБИВАЄМО ЇЇ. ВОРОГ СТОЇТЬ КОЛО БРАМИ, ГОТОВИЙ КОЖНОЇ ХВИЛИНИ ВСТУПИТИ В МІСТО Й ОПАНУВАТИ ЙОГО, А МИ ЗДІЙМАЄМО ОДИН НА ОДНОГО БРАТОВБИВЧУ ЗБРОЮ.

МИ ХОЧЕМО ВЕРНУТИ ПАРИЖЕВІ МУНІЦИПАЛЬНУ ВОЛЮ, УКРАДЕНУ В НЬОГО БРУТАЛЬНИМ ДЕСПОТИЗМОМ. МИ, ВАШІ МУНІЦИПАЛЬНІ ПРЕДСТАВНИКИ І ВАШІ ДЕПУТАТИ, ЗАЯВЛЯЄМО, ЩО НЕ БЕРЕМО НІЯКОЇ УЧАСТИ В ПРИЗНАЧЕНИХ НА ЗАВТРІШНІЙ ДЕНЬ ВИБОРАХ І ПРОТЕСТУЄМО ПРОТИ ЇХНЬОЇ НЕЗАКОННОСТИ.

МЕРИ Й ТОВАРИШІ МЕРІВ ПАРИЖУ
ДЕПУТАТИ ДЕПАРТАМЕНТУ СЕНИ.

Його читання перебив шум, це сідала за стіл президія зборів. Суворі обличчя Фера, Моро, Вільоре, Варлена, Журда, Лавалета, Бару й Ассі мовчки поглянули на розхвильовану залю.

Каміла роздивлялась навколо і тихенько читала гасла на червоних широких смугах, прибитих над

столом президії. Величезні букви легко складалися в слова

КОМУНА ВЕРНЕ НАМ 93 РІК, А 93-й РІК ВЕРНЕ ПЕРЕМОГУ.

ДО КОЖНОГО ГЕНЕРАЛА ПО 2 КОМІСАРИ.

— Тихше, тихше!

Варлен, що головував на цей раз, устав і попросив слова.

— Кажи швидше!

— Тихше!

— Тихше, не заваджайте промовцеві.

— Громадяни, — почав Варлен і, перечекавши хвилину, заговорив. Заля притихла, вслухаючись у його слова.

— Громадяни, ви доручили нам організувати оборону Парижу і захист наших прав. Ми з цілковитою свідомістю заявляємо, що виконали свою місію; завдяки вашій підтримці і вашій чудовій одностайності ми прогнали уряд зради. Тепер наші повноваження закінчуються і ми вертаємо вам мандат, бо не прагнемо посісти місця тих, кого тільки-но знесла буря народнього гніву й обурення. Готуйтесь до виборів у Комуну і дайте нам єдину нагороду, про яку ми мріяли — глянути на встановлену вами справжню республіку.

Грім оплесків прокотився по залі.

З перших рядів рвучко схопився Ед і стоячи ждав, поки стихнуть оплески.

— Все це гарно... Але я вимагаю негайного походу на Версаль, щоб не дати Тьєрові змоги опам'ятатися від удару. Треба його добити... Треба виправити помилку, поки не пізно. Поки уряд Тьєра, повалений народом, не поневолив знову нарід. Вимагаю походу на Версаль.

Серед слухачів почулись вигуки незадоволення. Всі вважали історичну місію розгрому Тьєрового уряду закінченою, і тому продовжувати боротьбу не вважали за потрібне.

— Не треба!

— Нащо воювати, годі! — пролунало по всій залі. Ед знизав плечима й сів. Дюваль, якого все це нервувало, теж схопився.

Камради, треба негайно арештувати міністрів, що лишились, і затримати салдатів, які ще не вийшли з Парижу.

Але його крик потонув у вигуках:

— Не треба...

— Навіщо...

— Досить війни...

— Годі...

Представники народу переоцінили свою силу, переоцінили становище, не знаючи й не бажаючи знати всієї хитрости та підступів Тьєрових, що зараз-же вжив заходів і вже почав переговори з прусаками про повернення йому частини армії,

взятої в полон, а також уже вимагав від провінції, що так ненавиділа Париж, допомоги.

Зараз у Тьєра було лише 22.000 демобілізованих салдатів, які були цілком не боєздатні проти Парижу, що мав у рядах Національної Гвардії 200.000 багнетів.

— Ну, ми, значить, добились волі...

— Ех, дитинко, добитись то добились, але її ще треба утримати.

— Ми утримаємо. Я буду воювати.

— Ну, то й добре, дитинко. Повоюємо ще.

— Ти мені все розкажеш?

— Усе.

— Ну, то я піду.

І Каміла вискочила з залі, але вже сповнена турбот і сумніву.

Розділ VII.

ШПИГ.

Каміла в ці дні розклеювала декрети, розносила повістки, клопоталась, бігала. Її швидкі енергійні оченята помічали геть чисто все.

Наклеюючи декрети, вона пильно прислухалась, що кажуть, і підчуті розмови, сповнені зненависти, від вищих урядовців та крамарів, сповнювали її серце турботою і страхом за комуну.

Батько Гаяр, коли вона розповідала підслухане, тільки супився і, вибиваючи з люльки попіл, бурчав:

— Нічого, дитинко, ми їм покажемо.

В цей день, якось особливо тривожний, коли, здавалося, тривогою дихав кожен ріг вулиці, Каміла з батьком опинилась знову на зборах. Але ці збори вже не вражали життєрадісністю й певністю, а почувалось, що часи слів почали минати, що захват легкою перемогою зміняє тривога й задума.

На трибуну зійшов напівсивий Делеклюз, як завжди постукуючи своїм ціпком. Добрими розумними очима подивившись на присутніх, він коротко розповів про поточні події, визнав помилки комуни, зроблені на початку, і закінчив:

— Люльє треба арештувати. Його помічників усунути, а командування треба передати певним вірним людям.

До заяви поставились ухвально, і батько Гаяр радісно вигукнув:

— Давно вже час, а то який він командир, тільки на більярді любить грати.

— Або пити...

— На це він митець.

Президія Центрального Комітету радилась. Трохи сперечались. І знову Делеклюз устав і оголосив резолюцію.

— Комітет постановляє, військову владу в Парижі передати Брюнелеві, Едові й Дювалеві. Вони одержують звання генералів і спільно дбають про урядування.

Каміла, почувши Дювалеве ім'я, заплескала в долоні.

Присутні радісно вітали нових начальників, що зійшли на трибуну.

— Перші генерали, — сказав батько Гаяр.

— Перші генерали, — повторила Каміла і з любов'ю уп'ялась очима в могутню Дювалеву постать.

Брюнель перечекав, поки заля втихомирилась, і голосно й виразно промовив:

— Часи слів і парламентаризму минули. Треба діяти. Велике місто не дозволить порушень ладу.

І суворо стояли перші генерали, слухаючи ухвали й вітання з усіх боків. Вони знали всю вагу

покладеного на них завдання і знали, що не зрадять, а швидше умруть на своїх місцях.

Каміла вискочила на вулицю, щоб швидше побігти в казарму й розповісти радісну звістку й одразу натрапила в дверях на Дюкателя, передягненого в цивільне вбрання.

Хитрими, з-під густих брів, очима Дюкатель озирнув її і, не звертаючи уваги, продовжував швидко записувати щось у книжку.

Каміла, пробігши кроків з десять, спинилась, вона конче не могла йти далі, не дізнавшись, що то за людина, що когось їй нагадувала.

— Де я могла його бачити? — подумала вона, спинилась і почала пильно придивлятися до Дюкателя.

От він пішов. Сквапливо Каміла кинулась за ним, не спускаючи його з очей.

Дюкатель зайшов у шинок, звідки лунав безладний гомін п'яниць. Впевнено підійшов до прилавку, підморгнув шинкареві.

— Пляшку вина, — відійшов і сів за столик.

Каміла пройшла попід стінкою, по дорозі наткнувшись на столик, за яким сидів Люльє в розстібнутому, як звичайно, мундирі і вже п'яний.

Зараз він був трохи сумний.

Каміла не довго думаючи, улучила мить, югнула під один з вільних столиків і пролізла до столика, що стояв рядом з Дюкателевим.

До Дюкателя підсів шинкар, поставивши дві пляшки вина.

— Ну що?

— Є.

— Цікаві?

— Дуже. Ухвалили діяти.

— Тихше.

Шинкар озирнувся, і в цю мить якраз у шинок увійшло кілька гвардійців з батьком Гаяром.

Каміла стала уважнішою і намагалась, не спускаючи очей з Дюкателя, стежити за своїм батьком.

До Люльє, що задумано звісив голову на руку, підійшов батько Гаяр і торкнув його за плече:

— Громадянин Люльє. Ви арештовані.

Люльє підвів голову і в його каламутних очах промайнула тривога.

— Центральним Комітетом, — додав Гаяр.

Каміла бачила, як знову Дюкатель почав швидко писати на клаптику паперу, поглядаючи на сцену арешту.

Люльє похитнувся, встав і гірко посміхнувся.

— Я готовий.

І пішов за Гаяром та гвардійцями.

До Дюкателевого столика знову підійшов шинкар і, взявши шклянку, почав її витирати рушником, хоч вона була чиста.

— Бачив? — спитав Дюкатель.

— Еге. Ну, давай швидше.

— На. Безпосередньо самому Галіфе.

— Не в перший раз, пане... — і вклонившись, шинкар, узявши разом з грішми записки, відійшов від столика.

Каміла одразу зрозуміла все і ледве не вигукнула, але прикусила собі пальця.

— Це, значить, шпиг,— промайнуло в голові, і вона завмерла, не знаючи, що робити.

Дюкатель налив вина, навхилки випив шклянку і, простягши ноги, вперся в Камілу. Не встигла вона очухатися, як його рука, стиснувши їй шию, витягла її з-під столика. І в її злякані очі втупилися хитрі, але тепер погрозливі очі Дюкателя.

Він теж її пізнав і злісно прошипів:

— А відьменя, що ти тут робила?

Каміла крутнулась, але її шию ще міцніш стиснули тверді пальці шпига.

— Пусти.

— А красти вмієш...

— Я її давно помітив,— сказав підійшовши шинкар, підморгуючи Дюкателеві,—тягни її в задню кімнату.

Дюкатель встав і на мить послабив пальці на шиї Каміли, вона вирвалась і вигукнула:

— Шпиг!

Пляшка, кинута їй у голову розбилась об стінку, і цей дзенькіт звернув увагу кількох гвардійців, що з них один був з 45-го батальйону.

— Та це-ж Каміла, звідки вона взялась,— сказав він, схопившись.

Дюкатель знову душив Камілу і тяг її до задніх дверей. Каміла хрипіла, билась, але не могла крикнути. Шинкар ішов ззаду і, почувши кроки гвардійця, сказав:

— Не хвилюйтесь, громадяне, злодійку піймали.

— Ти не бреши,— закричав гвардієць, одпихаючи шинкаря і наздоганяючи Дюкателя. Ударом по руці він заставив Дюкателя випустити шию Каміли. Вирвавши її, він пригорнув до себе й тихенько гладив її шийку.

— Арештуйте його,— ледве чутно сказала Каміла,— це шпиг.

Але Дюкателя вже не було, він зник через двері і, кленучи маленьких комунарок, сквапливо йшов вулицею.

Гвардієць грізно спитав шинкаря:

— Що то за один?

— А я звідки знаю. Чи я мушу всіх знати,— і шинкар відійшов до прилавку.

— У нього папір, той передав,— прошепотіла Каміла.

— Ну, це, дитинко, пізно, коли й так, то пропустили. Ходім.

І, виходячи з шинка з Камілою, додав:

— А шинкаря візьмемо на замітку.

Розділ VIII.

СМЕРТЬ ДЮВАЛЯ.

Чоловік у циліндрі тимчасом устиг переформувати армію, зайняти всі форти, в тому числі і форт Мон-Валер'єн і дав наказ про наступ. Для нього цей момент був дуже вигідний. Прусаки займали північно-східній район, а версальці, рушивши з південного заходу цілком відрізали Париж від цілого світу.

Париж, ще нічого не знаючи, був обложений, на цей раз не пруським військом, а своїми-ж французами.

Перші постріли батарей форту викликали на вулицю всіх, і нарід, запалений ненавистю, поповнював батальйони гвардійців, що поспішали на фронт.

Париж опізнився на десять день зі своїм наступом. Почались бої, незрівняні в історії, бої за кожен ступінь землі, за кожен крок.

Паризьке військо двадцятого квітня було розбите і мусіло відступити. Величезні втрати спричинили батареї форту Мон-Валер'єн.

Героїчний порив опанував маси. Ввесь Париж перетворився на військовий табор. Жінки формували свої жіночі батальйони і також поспішали на фронт. Доходили вісті про нелюдські розправи версальців з полоненими комунарами.

Сорок п'ятий батальйон, у якому була Каміла і який був у колоні під командуванням Дюваля, втерявши половину вбитими, мусів був відійти на Шатильйонське плато і там затриматись хоч якою ціною.

Настала ніч.

Каміла, все ще захоплена боєм, не зважаючи на втому, заляпана брудом і кров'ю, сиділа коло свого батька Гаяра і слухала його бурчання.

— От тобі й нейтралітет Мон - Валер'єна, — з зідханням пихнувши люлькою, пробуркотів Гаяр і ласкаво пожалував Камілу, — таке то, дитинко, ніколи не вір офіцерам. Наш Люльє зробив помилку, а ми за неї платимось.

— Що там Люльє, — буркнув другий гвардієць, зав'язуючи хусткою скривавлену руку, — єдности керівництва в нас немає.

— Шпигами оточені з усіх боків, — бовкнув третій.

— Ну, дитинко, лягай спати, — і батько Гаяр накрив Камілу полою шинелі, і вона, поклавши йому голову на коліно, спокійно задрімала.

Версальці громили Курбевуа, і в небі часто спалахували вибухи гарматнів. Перестрілювання з рушниць ущухло. На їхній дільниці було тихо, а це сталося тому, що частина версальців робила марш у тил, щоб відрізати загін Дюваля від Парижу.

По плато, між рядами гвардійців, що спочивали та дрімали, ходив Дюваль з начальником штабу, задумливо потираючи контужену руку.

Місячне сяйво робило Дювалеве обличчя блідим, як у мерця, та, не зважаючи на втому, Дюваль був повний сил і енергії.

— Комуна переможе, — казав він начальникові штабу, — це не важливо, що ми загинемо. Комуна переможе не сьогодні-завтра, важливо тільки те, що нарід, узнавши справжню волю, скине з себе ненависне ярмо.

Начальник штабу мовчки погоджувався, і так ходили вони по розритій гарматнями землі.

Зранку почалась канонада.

Крізь ранковий туман, розпливаючись у ньому, маяли обриси гвардійців.

Гарматні розривались, убивали гвардійців, риючи землю через кожні п'ять кроків, роблячи з Шатильйонського плато куток пекла, в якому не було живого місця.

Каміла лежала в розстрільні і, задихаючись від диму, пороху, напружено стріляла в версальців.

Бій був жорстокий, тривалий. Набоїв у гвардійців лишалось де далі менш, а версальці наступаючи засипали їх зливою гарматнів. І в ту мить, як версальці кинулись в атаку, в тилу гвардійців залунала тріскотнява пострілів, і позад них опинились версальці.

З двох боків версальці атакували гвардійців і вони довго одчайдушно бились на Шатильйонському плато. Але сили були нерівні. З одного боку обірване військо народу, а з другого — взірцеві частини регулярної армії. З одного боку, кілька сот гвардійців, а з другого — кілька тисяч версальців.

З переможними вигуками версальці вкрили Шатильйонське плато і через кілька хвилин рештки Дювалевого загону були обеззброєні. З лайкою версальці зганяли комунарів у групи. Закривавлений Гаяр з розбитою прикладом головою, проте, не пускав люльки з рота і, міцно стискаючи руку Каміли, підбадьорливо говорив їй:

— Нічого, дитинко, наші переможуть.

І Каміла, підбадьорена словами, понята зненавистю, як маленьке звірятко блискала очицями на червоні мундири версальців.

Їх погнали дорогою.

Було важко йти. Свідомість того, що їхні товариші гинуть, що сила Парижу послаблена втратою Шатильйонського плато гнобила всіх. Але всі комунари гордо йшли, і очі їхні палали зненавистю.

Дорога звертала до Медонського лісу. Всюди лежали трупи, а земля була порита гарматнями. Трупи коней з роздутими животами чорніли понад дорогою.

Спереду знялась курява.

— Стій!

Полонені спинились. До них спереду підскочив на білім коні генерал Вінуа з вартою.

— Полонені? Чий загін?

— Дюваля.

— Гарно! — Вінуа під'їхав ближче до полонених і почав бити стеком по обличчях.

— Гей, наволоч, де ваш начальник.

Дюваль гордо вийшов вперед і зневажливо подивився на генерала.

— Я — Дюваль.

Розштовхуючи ряди полонених, вискочив начальник штабу і став рядом з Дювалем.

— Я — начальник штабу, — спокійно і з гідністю промовив він.

І не встиг Вінуа опам'ятатися, як рядом з ним став третій командир:

— Я командир роти.

Вінуа єхидно посміхнувся і, скинувши з руки білу рукавичку, радісно засміявся.

— Падлюки, вбивці, наволоч, я вам покажу комуну. Розстріляти!

Обличчя їхні не ворухнулись. Каміла, притиснувшись до Гаяра, напружено дивилась на Дюваля, бажаючи навіки запам'ятати суворе лице героя.

Не кажучи й слова, Дюваль з товаришами відійшов кроків на тридцять, повернувся до генералової групи і, стиснувши товаришам руки, зневажливо спокійним рухом скинув з себе шинелю на землю і став, склавши на грудях руки.

— Ми готові.

— Дивись, дитинко, дивись, — шепотів Гаяр, — і запам'ятай назавжди, як уміють умирати комунари.

Каміла, замість відповіди, міцно притиснулась до його руки.

Проти Дюваля і його товаришів вишикувались версальці, й офіцер, піднявши руку, скомандував.

— Шерег...

Вітер далеко одніс слова команди і останні звуки залунали в далині і луною вдарили в серця усіх полонених, і разом з командою „плі“ розлягся вигук Дюваля:

— Хай живе комуна!

Випал збив полонених докупи і вони, притаївши подих, кленучи версальців, дивились на скривавлені трупи своїх товаришів. Вінуа вдарив коня стеком, здибив його і, від'їжджаючи, крикнув:

— Цих у форт.

В вухах Каміли ще звучав вигук Дюваля, породжуючи в серці, і без того сповненому ненавистю, велику злобу до гнобителів. Очі їй були сухі і вона здивовано подивилась на батька Гаяра, що намагався непомітно втерти сльозу.

Розділ IX.
ФОРТ МОН-ВАЛЕР'ЄН.

В той час, коли полонені звернули на дорогу до форту Мон-Валер'єн, у Версалі лунав всепереможний канкан з однаковою силою і з кав'ярень нашвидку зроблених з шалівок, і з версальського палацу, де Тьєр давав бенькет.

Коло кав'ярень громадилась величезна юрба аристократів, крамарів, багато з них пили абсент, шампан, обнімали прохожих офіцерів і хилялися в такт музиці.

Бліді аристократичні обличчя з синцями попід очима визначались серед жирних блискучих крамарських облич. Білі сукні жінок у кольорових шалях маячили між чорними фраками та червоними офіцерськими мундирами.

Канкан різав вуха, коливав юрбу і разом з вином розпалював зненависть до Парижу, що викинув їх з ресторанів, з затишних спален та віталень, відірвав їх від приємного життя в місті.

Товстий буржуа, тримаючи за талію даму в жовтогарячій сукні, а другою рукою оздобленою персними з діямантами шклянку вина, розмовляв з офіцером.

— Скажіть, пане офіцеру, як справи?

— Гарно. Прусаки заняли тил, відрізаючи відступ бунтівникам, а ми вдаримо на них спереду.

— Ах, як це гарно, значить, ми скоро будемо в Парижі?

— Так, так, мадам, незабаром.

— А чи правда, що Бісмарк вернув полонених?

— Правда, він вернув приблизно сто тисяч збройних та провінція послала військо.

— Віват! — вигукнув товстун і цокнувся з офіцером.

Оркестри гриміли, з мідних сурм лунали розбещені звуки канкану, електризували юрбу, сповнювали її чадом забуття й зненависти.

На коні похмуро проїхав генерал Галіфе, і його довго захопленими криками проводжала юрба.

Захлинаючись від радости, вони один навперед одного розповідали, як цей генерал, зустрівши полонених, власноручно розстріляв їх.

— О, цей генерал...

— Герой...

— Хай живе Галіфе...

В цю гомінку юрбу врізалась варта версальців, що охороняла нову партію полонених комунарів. Одного раненого комунара полонені несли на ношах.

— Стій, — скомандував офіцер. — До но - ги!..

Юрба вмить обступила салдатів, люто поглядаючи на полонених.

— Прокляті...

— Бунтівники...

— Розбійники....

— Палії...

Лють юрби збільшувалась. В полонених полетіли пляшки, шклянки; юрба прорвалась крізь лаву салдатів, що майже не чинили опору, і з дикими вигуками почала бити полонених.

Жінки розривали нігтями скривавлені рани, дряпали обличчя, колупали очі.

Товстий буржуа, кинувши свою жовтогарячу даму, захлинаючись від люти, душив одного пораненого, бризкаючи слиною. Ошатна дама з затьмареними хижою люттю очима встромила кінець парасольки в рану зваленого комунара і злісно крутила парасолькою, розриваючи ще свіжі краї рани; кров бризкала на шовк парасольки.

А над усією цією вакханалією крови й убивства гримів канкан...

Дикий галас лунав над оргією знущання з полонених. Одна жінка з дитиною на руках люто продиралась крізь юрбу до нош з пораненим і, поставивши дитину на груди йому, прискаючи слиною, кричала:

— Жоржик, Жоржик, бий палія.

— Бий дужче, — радила юрба, а один дав дитині палицю.

Жоржик мило усміхався юрбі і, піднявши палицю, з усмішкою вдарив пораненого по скривавленому обличчю. Дикий захват опанував юрбу, дитину вхопили на руки, стискали в обіймах, цілували, а на пораненого посипався новий град ударів.

Офіцер насилу відігнав юрбу від полонених, він з пробачливою посмішкою просив:

— Панове, я їх спиню через два квартали.

І знову поранені, побиті, змучені катуванням, пішли далі, щоб через два квартали знову попасти в руки озвірілій юрбі.

Над вечір полонених з Дювалевого загону ввели в хід сполучення форту Мон-Валер'єн. Батько Гаяр ніс на руках зморену Камілу.

Комендант, вийшовши назустріч і пахкаючи цигаркою, гидливо сказав:

— Навіщо привели, розстріляти усіх за фортом, — і, повернувшись до них спиною, пішов до фортових батарей.

Полонених повели назад з ходу сполучення в окопи форту. Спинивши коло контр-ескарпу одного з бастійонів, почали розстрілювати полонених.

Батько Гаяр випростався і, поцілувавши Камілу, прошепотів:

— Візьми мене за шию, дитинко, і тримайся ззаду, коли впаду, не ворушись, як будеш жива, то розкажи нашим, як ми вмирали.

— Прощай, тату!

Коло них падали комунари. Батько Гаяр вигукнув.

— Кати, хай живе комуна, — і впав у купу вбитих разом з Камілою.

Хоч Камілі куля обпекла руку, але вона не ворухнулась і лежала, з жахом закривши очі. По її обличчі текла кров убитого Гаяра, а серце стискалося від туги, що її батенько вбитий.

Незабаром постріли перестали гриміти, всі були вбиті. Офіцер зліз на купу трупів і острогою спробував скотити труп верхнього гвардійця вниз.

— Комуни захотіли, падлюки,— і люто вдарив труп ногою.

Каміла лежала, притаївшись. Вона чула кроки салдатів, що йшли геть...

Нарешті все затихло.

І тільки тоді, коли настала ніч, Каміла зважилась вилізти з-під трупів. І, спотикаючись, стала прокрадатися окопом форта. Нарешті вона вийшла з окопу і побігла що-сили до дороги в Париж. Вона бігла край дороги, що-хвилини падаючи й ховаючись у рів, щоб пропустити версальців, що проходили мимо.

Йшла довго. Нарешті вона побачила дорогу вільною від салдатів і радісно побігла до вогнів Парижу. Перед самісіньким Парижем Каміла сіла й тихенько заплакала. Чого вона плакала, вона й сама не знала.

Розділ X.

РЕВОЛЮЦІЙНА ЗАКОННІСТЬ.

Знемагаючи від утоми і бажання спати, коли здавалося повіки набрякали і падали на очі, Каміла доплентались до Парижу.

Далі вона нічого не пам'ятала.

Очутилась. І довго не могла зрозуміти, де вона є. Під головою в неї була м'яка подушка, тепла ковдра вкривала її, і приємна теплість гріла її тіло. Було гарно, приємно, і їй здавалось, що вона спить.

Боючись прокинутись вона закрила очі.

— Вона спить, Івоно, подивись.

— Так, я тільки-но дивилась, спить.

— Ну, тоді, люба, почитай мені газету.

Каміла почувши знайомі голоси, обережно розплющила очі і, трохи повернувши голову, побачила старого Руже, що сидів у глибокому вигідному кріслі і рядом бліду Івону з блискучими від сліз очима. Вона хотіла покликати Івону, але та розгортала газету, і вона не зважилась. Івона почала читати, а потім, опустивши газету на коліна і дивлячись у далечінь, просто розповідала: і те, що вона казала, для Каміли було дике й несподіване.

— З Ліона повідомляють, що до комуни приєдналась уся Франція і що комуна проходить в инші країни.

— Та ні - ж, — хотіла крикнути Каміла, підводячись з подушки, — ні - ж, — але, сама не знаючи чому, не крикнула.

— А чого, Івоно, стріляють гармати? Чого з ранку до ранку стріляють гармати?

— Це святкують приєднання Франції до комуни, — промовила Івона і, почувши рип ліжка, швидко повернулась; помітивши здивований погляд Каміли, кинулась до неї і, цілуючи її, прошепотіла ледве чутно:

— Так треба, дитинко, так треба, він уже нездужає, старий, йому недовго жити, хай йому легше буде вмерти з думкою, що комуна переможе, розумієш, дитинко? — І, цілуючи її, пригорнувши до серця, голосно сказала:

— Вона прокинулась, дідусю.

— Ну, то й добре, коли прокинулась, ти її покартай, Івоно, щоб вона більш не пустувала.

— Ти не будеш, Каміло, адже так, — сказала вона, підморгнувши їй.

— Не буду. — І раптом обнявши Івону, припавши до її грудей, заридала голосно й безсило. Тут було все — і сльози розпачу, і сльози свідомости, що ворога не можна перемогти, і жах від думки, що не довелось зробити казки життя, а може й туга про те, що Івоні доводиться ошукувати старого, щоб полегшити останні його дні.

Івона ніжно пожалувала її. І від цієї ласки Каміла заспокоїлась і схлипуючи заснула.

Врятована від потреби говорити старому вигадані факти, Івона сказала:

— Треба тихо сидіти, бач, як мале перелякалось.

— Бідна пташка, — ласкаво пошепотів Руже і замислився; на обличчі його засяла щаслива посмішка і ні постріли гармат, ні вибухи гарматнів версальців, що громили Монмартр, не зігнали з його обличчя посмішки, адже він думав, що це свято перемоги комуни.

Через кілька день Каміла одужала і пішла разом з Івоною в місто. Там, як мурашник, кишів військовий табор. Всюди були перев'язочні пункти, а вулиці захрясали загонами Національної Гвардії та обозами.

— Що це? — прошепотіла Каміла.

— Останні дні комуни, — відповіла сумно Івона. — Останні...

Каміла хотіла ще спитати, але не встигла, бо вулицею промчав на коні скривавлений Брюнель.

— Громадяни, Монмартр втрачено, ми будемо стріляти на горби.

— Як...

— Через браму Сен-Клу ввійшли версальці.

— До зброї, громадяни.

— До зброї...

Брюнель хотів було помчати далі, але його попросили розповісти докладніше і він, стримуючи розмордованого коня, коротко розповів:

— Браму було розбито гарматами, війська зовсім не лишилось і якийсь Дюкатель, вилізши на мур, подав гасло, щоб версальці ввійшли в Париж.

— Смерть шпигам...

— Запоручників...

— Громадяни, поспішайте до Пер-Ляшез, — і, гукнувши це, Брюнель помчав далі.

Схвильована Івона голосно заволала до юрби:

— Громадянки, настав час іти на допомогу нашим батькам, чоловікам, братам, ставаймо до лав борців.

Коло неї зараз-же згромадився натовп жінок. Частина натовпу з криком: — Смерть запоручникам! кинулась до тюрми Ля-Рокет, не слухаючи протестів деяких громадян. Сп'яніла юрба рушила, несучи смерть запоручникам.

Каміла хотіла побігти за ними, але перед її очима став умирущий батько Гаяр і перед її очима затремтіла лінія вогнистих рушниць.

— Не треба, — гукнула Каміла, — не треба.

Частина юрби побігла до тюрми, частина пішла за Івоною, і Каміла була майже сама на вулиці. Голова їй закрутилась і вона притулилась до стіни.

Версальці почали бити з гармат на Пер-Ляшез.

Запалена гарматним вогнем ратуша палала. Вогонь, дим, постріли творили незабутнє тло громадянської війни в мурах міста.

По вулицях бігали гамени, швидко розклеюючи відозви Делеклюза. Одну з них було приклеєно рядом з Камілою.

ЖИТЕЛЯМ ПАРИЖУ.

ГРОМАДЯНИ!

ДО ЗБРОЇ! ДО ЗБРОЇ!

ХАЙ ВЕСЬ ПАРИЖ УКРИЄТЬСЯ БАРИКАДАМИ, ХАЙ З ВУЛИЦЬ БУДЕ ЗНЯТО ВВЕСЬ БРУК.

БУДУЙТЕ БАРИКАДИ!

УЛАМКИ БРУКУ МОЖУТЬ БУТИ ЗА ЗБРОЮ.

ХАЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПАРИЖ, ПАРИЖ ВЕЛИКИХ ДНІВ, ВИКОНАЄ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК.

КОМУНА Й КОМІТЕТ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯТУНКУ ВИКОНАЮТЬ СВІЙ.

КОМІТЕТ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯТУНКУ.

Каміла з тремтінням читала відозву і раптом, почувши знайомий голос, відійшла на кілька кроків і заховалась під ворітьми будинку. Вона не помилилась. З-за рогу вийшов Дюкатель з якимсь цивільним.

— Нічого, пане Клеман, нічого, все гаразд.

— Чи правда, що наші ввійшли?

— На власні очі бачив, а от полюбуйтесь на їхній останній декрет.

Каміла, визирнувши з воріт, пізнала свого Дюкателя, що завжди траплявся на її дорозі. Дюкатель, весело посміхаючись, підійшов до стіни і недбало стукнув по декреті стеком.

— Нічого їм не поможе, ніякі декрети.

— Так, я певен.

— А трикольорові пов'язки, пане Клеман, готові?

— А як-же, готові. Поспішу їх роздати. А ви не знаєте, як пройти до версальців?

— Трудно пояснювати, ви краще сидіть вдома.

— До побачення. Послухаю вашої ради,—і пан Клеман радо побіг вулицею.

Дюкатель, спершись спиною на стіну, почав закурювати цигарку.

Каміла обережно вийшла з воріт і стала перед Дюкателем.

— Падлюка, шпиг...

Дюкатель здригнув, але, побачивши Камілу, засміявся.

— А, це ти. Давно я не бачив тебе.

І не скінчивши фрази, він споважнів, бо побачив перед собою револьвер.

— Ну, годі жартувати, дівчинко, який я шпиг, я мирний торговець, кинь револьвер, — і в голосі його чути було страх. Дюкатель зробив рух, але в ту-ж мить Каміла вистрілила. Куля вдарила у груди і він хитнувшись притулився до стіни.

— Шпиг, — гукнула Каміла і вистрілила ще раз.

Дюкатель, як мішок, осів на землю і, судорожно хапаючись за каміння, почав повзти до Каміли, що, відступивши на кілька кроків, спокійно дивилась на його зчервонілі, повні люти очі.

Спокійно зарядила револьвер, а Дюкатель повз до Каміли, бурмочучи:

— Клятий вилупок, — і спробував стати на ноги. Насилу встав, спробував плигнути на Камілу і навіть ухопив її за руку, але від напруги з ран ринула кров і він упав непритомний.

— За комуну, — сказала Каміла і добила його третім пострілом.

Розділ XI.

ГРОМАДЯНИНЕ, А ВАША КАМІНЮКА?

Після випуску останніх декретів про перехід до барикадної війни, на ранковому засіданні комуна ухвалила всіх своїх членів розподілити по округах для керівництва будуванням барикад і для захисту кварталу.

Це була остання помилка комуни. Випустивши декрета про перехід від організованої війни до барикадної боротьби, комуна позбавила революційний Париж останнього свого керівництва, розпорошивши усіх своїх членів по окремих барикадах.

Героїзм комунарів був надзвичайний, але він був марний, бо версальці били по черзі барикади одну за одною і просовувались все далі й далі в Париж.

Увечері 23 травня, після жорстокого опору, було переможено батиньйольців.

Всюди спалахували пожежі.

Горіло Тюльєрі, будинок почесного легіону, державна рада.

В цей-же вечір стався і перший розстріл запоручників розлюченим народом.

У захоплених районах міста версальці бешкетували, вбиваючи кожну людину, що скидалась на

робітника або носила годильйоти (взуття Національної Гвардії).

Генерал Галіфе, як чорна примара, гасав вулицями, наказуючи розстрілювати полонених сотнями.

Трагічно загинув Варлен, про його пізнав піп.

Після довгих знущань, після південного водіння по всіх вулицях, Варлена розстріляли на вулиці Розьєр.

На ранок 24 травня бої набули шаленого характеру. Комуна відступала повільно, героїчно б'ючись на кожній барикаді.

Каміла не відставала й на крок від Івони і тепер, знемагаючи від ваги каменів вивернутих з бруку, будувала разом з иншими барикаду.

Всі, навіть ті, хто не брав активної участи в боях, допомагали будувати барикади, і тому Камілі дивно було бачити літнього пана, що повільно йшов повз барикаду.

— Громадянине, а ваша камінюка? — голосно гукнула вона.

— Вибачте, громадянко, я замислився, — і пан чемно зняв бриля, а потім почав енергійно вивертати каміння з бруку. Через кілька хвилин він з захватом працював на барикаді і навіть, коли її було закінчено, лишився на барикаді, б'ючись разом з комунарами до останнього набою, до останнього моменту.

Ця барикада трималась до ранку 25 травня, а ранком після розгрому рештки захисників кинули її, відступивши далі.

Каміла йшла останньою. Вгорі вибухали гарматні, обсипаючи картечею дерева бульвару і стукаючи в уталовану алею.

Назустріч решткам захисників барикади спокійно ішов задуманий Делеклюз. Він мовчки відповідав на вітання і, йшов спираючись на ціпок. Каміла спинилась.

— Громадянине, там стріляють з гармат,— гукнула вона.

Делеклюз гірко посміхнувся, підійшов до Каміли і поцілував її в чоло.

— Йди, громадянко, й не забудь цих днів.

І пішов далі.

Каміла довго дивилась йому услід і хоч хотілося їй вернути його назад, але більш не зважилась вона гукнути його. Делеклюз ішов до покинутої барикади. Коло нього цокали кулі, здіймаючи куряву.

Спокійно дійшов Делеклюз до барикади і почав збиратися на неї. Натрапив на труп Верморелля, мимоволі здригнув, але зараз-же опанувавши себе, зійшов наверх і випростався.

Ніколи Каміла не могла забути величньої постати Делеклюза на вершині барикади в диму пострілів.

Він недовго стояв, куля влучила його і він, випустивши ціпок, упав. Каміла міцно стиснула зуби і побігла до своїх товаришів. Івона ласкаво взяла її за руку.

— Каміло, йди од нас, я прошу тебе.

— Ні, не піду.

— Іди, ми всі приречені на смерть.

— І я з вами умру.

Івона хотіла заперечити, але не знайшовши, що сказати, тільки стиснула її руку.

Гарматні запалювали будинки, і в той час, як гинули останні загони комуни, сп'янілі від перемоги версальці чинили свій суд.

Старий Руже, що останніми днями не чув своєї Івони, пішов її шукати на вулицю. Він ледве йшов, постукуючи ціпком по плитах пішоходу і з надією повертаючи то праворуч, то ліворуч свої сліпі очі.

Повз нього йшли салдати забризкані кров'ю невинних жертов, шукаючи нових, але його вигляд не будив ні в кому підозри. Він був старий і сліпий.

Ткач Руже чув вигуки й постріли, але йшов спокійно, бо не міг бачити, як майже перед ним падали розстріляні комунари.

Промчав Галіфе, і розбурхана юрба буржуа та салдатів зустріла його вигуками:

— Хай живе Галіфе!

І цей крик, що прославляв зрадника Седану, ворога народу, як удар нагая розігнув старечу спину, і старий ткач, боєць сорок восьмого року, спіткнувшись на труп розстріляного, одразу зрозумів усе і, гордо випроставшись, гукнув юрбі:

— Хай живе комуна!

Юрба задерев'яніла, а потім люто кинулась на сліпого. Його звалили й через мить від нього лишився тільки понівечений труп, а юрба поспішила шукати нових жертов.

Крок за кроком версальці громили барикади. Ще трималися барикади на Шамонських висотах, коло цвинтаря Пер-Ляшез, на вулиці Ангулем і в передмісті Тампль.

Комуна захищалась до останньої людини. Каміла разом з Івоною боронила барикаду вулиці Ангулем. Захисників меншало що-хвилини, але барикада міцно трималась.

Гармати громили барикаду.

З її вершини упав прапор і тоді, ніби підстьобнута нагаєм, Каміла миттю збігла наверх і підняла прапор. Це була мить, але й цього було досить, щоб куля влучила Камілу і вона, чіпляючись руками за каміння, упала вниз, захлинаючись кров'ю.

І останнє, що встигла побачити Каміла, були багнети версальців, що бігли в атаку на барикаду.

Розділ XII.

ЕПІЛОГ.

Каміла опритомніла од свіжого повітря і повільного гойдання.

Вона ворухнулась.

— Ну що, дитинко? — спитала її змученим голосом Івона.

— Де я?

— Ти в мене.

Каміла знову знепритомніла. А потім, як увісні вона почувала, як її перев'язували, і иноді бачила сумне лице Івони.

Коли Каміла одужала, то вона вже була не в Парижі, а в невеличкому місті, недалеко від голандського кордону.

— Ми врятувались, дитинко, — сказала Івона.

— А навіщо нам жити, коли комуна загинула.

— Комуна буде, — твердо промовила Івона, — і нам треба жити, щоб у тих, хто лишився жити, збудити любов до справжньої волі.

Каміла зідхнула, все пережите протягом коротких березневих і квітневих днів було повите кривавим туманом.

— Ти знаєш, дитинко, коли ти впала, до нас ззаду підійшла допомога. Ми радо кинулись до гвардійців назустріч, але, дитинко, це були підлі версальці, що передяглися в мундири наших братів. Барикаду було взято. Коли я очутилась, то перше, що я побачила, це трупи розстріляних коло барикади. Один з них, умираючи, через силу написав кров'ю на стіні: Vive la commune!

— Vive la commune! — повторила Каміла, задумано втупивши погляд через відчинене вікно на далекий гай.

— Ця фраза одразу очутила мене, я обійшла барикаду і натрапила на тебе, ти ще дихала, а потім я з тобою ховалась у бідних людей, які, хоч і загрожував їм за це розстріл, ховали нас.

Каміла пригорнулась до Івони, палко стиснула їй руку й гукнула гордо:

— Vive la commune!

І ця фраза луною прокотилась по кутках кімнати і підхоплена вітром полетіла до гаю і там замерла серед шелесту листя. І Камілі здалося, що й гай, і вітер повторили:

— Vive la commune!

ЗМІСТ

Ціна 55 коп. (Р)

ПРОСВІТЕНЗ — 89